

SHOHSANAM ABDUMANNAPOVA,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU tadqiqotchisi

ALISHER NAVOIYNING “LAYLI VA MAJNUN” DOSTONIDA QOFIYA VA MAZMUN UYG‘UNLIGI

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonida qo‘llanilgan qofiya unsurining asar mazmuni bilan munosabati izohlangan bo‘lib, mazkur dostonning ayrim boblari tahlilga tortilgan. Dostonda qo‘llanilgan qofiyalar miqdori hamda qofiya shakllari aniqlanib, ayrim baytlar alohida tahlil ostiga olingan. Umumiy natijalar jadvallar ko‘rinishida izchil yoritib berilgan. Qofiya turlarining muallif g‘oyasini ifodalashdagi ishtiroki ham izohlab o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: vazn, qofiya, raviy, mujarrad, muqayyad, murdaf, muassas.

Abstract: The article explores the relationship between the rhyme elements used in Alisher Navoi’s epic “Layli and Majnun” and the content of the work. Several chapters of the poem are analyzed in detail. The number and forms of rhymes used in the poem are identified, with specific couplets examined separately. The overall findings are systematically presented in the form of tables. The role of different types of rhyme in conveying the author’s ideas is also discussed.

Keywords: meter, rhyme, rawi (ending consonant), mujarrad, muqayyad, murdaf, muassas (rhyme types).

Dunyo adabiyotshunosligida badiiy asar qimmatini belgilaydigan poetik unsurlar va ularning mazmun bilan bog‘liqligi hamda qiyosiy tahlillariga alohida diqqat qaratilm-oqda. Natijada, mumtoz adabiyotimizning bugungi kungacha ochilmagan muammoli savollariga javob topish, mumtoz badiiy asarlarimizning sara namunalari orqali o‘sha davr muhiti, ilm-fan rivojini ko‘rsatib beruvchi asarlarni o‘rganishga intilish yanada muhim masalalar qatori-dan joy olgan. Shu ma’noda, she’rshunosligimizning tarkibiy qismi bo‘lgan qofiya va uning ichki imkoniyatlari bo‘lmish qofiya san‘atlari hamda qofiya ayblarining o‘ziga xos xarakterli jihatlarini aniqlash, ularning badiiy asar tarkibida qay darajada shakl va mazmun uyg‘unligiga bog‘liqli-gini o‘rganish bugungi kun she’rshunosligidagi dolzarb muammolardan biridir. Bugungi kunda Navoiy ijodi keng o‘rganilayotgan bo‘lsa-da, ayrim masalalar, masalan, qofiya unsuri bilan izchil izlanishlarni hali yakdil kuzatganimizcha yo‘q. Bizning oldimizga qo‘ygan maqsad ayni shu unsur bilan bog‘liq bo‘lib, uning “Layli va Majnun” dostonining yaratilishidagi tutgan o‘rni va yozuvchi ifodalamoqchi bo‘lgan g‘oyaga qay ma’noda xizmat qilganligini aniqlashdan iboratdir.

Alisher Navoiy ijodini keng qamrovli o‘rganish barobarida uning asarlari zamon va makon tanlamasligini kuzatamiz. Ishonch bilan aytishimiz mumkinki, har bir davr va unda yaratilayotgan turli mavzudagi badiiy ijod namunalari Navoiy ijodiy merosidan o‘ziga kerakli qismlarni olib, o‘z asarlariga singdirganlar. Biz buni syujet, obrazlar tizimidagina emas, janrlar rang-barangligida, she’riy unsurlardan foydalanish ko‘lami barobarida anglashimiz mumkin.

Qofiya ilmi adabiy ilmlar uchligida alohida soha sifatida o‘rganilar ekan, uning nazariy ma-salalariga doir fikrlar talaygina. Biz esa mazkur maqolamizda bevosita nazariyaning amaliyotga tatbiqi bo‘lgan – qofiyaning dostonlarda qo‘llanilishi va ularning o‘ziga xos xususiyatini ochib berishga harakat qildik.

Qofiya ilmi va uning asarlarda qo‘llanilish chegarasini o‘rganish bo‘yicha deyarli ilmiy izlanishlar olib borilmagan, maxsus tadqiqotlar qilinmagan bo‘lishiga qaramay, bu ilmga doir ayrim ishlarni – rus sharqshunoslaridan P.A.Grintser, I.Y.Krachkovskiy, V.M.Jirmunskiy, A.B.Kudelin, I.V.Stebleva va boshqa ijodkorlarning arab, fors hamda turk qofiya ilmini chuqur o‘rganib, so‘ngra mazkur ilm yuzasidan nazariy qarashlarini bayon qilganliklarini misol sifatida keltirishimiz mumkin. Shuningdek, qofiya ilmi yuzasidan XX asr boshlarida nazariy qarashlar shakllanishining ilk davrida Abdurauf Fitrat va Abdurahmon Sa‘diyning ma‘lumotlari ham e‘tiborga molik.

Navoiy poetikasi yuzasidan A.Rustamov, A.Hojiahmedov, Y.Is‘hoqov kabi olimlarimizning qator ishlari borki, biz ular orqali Navoiyning poetik mahorati va uning badiiy asarda yoritilishi yuzasidan ma‘lumotga ega bo‘lamiz. Aynan Navoiy ijodidagi qofiya yuzasidan A.Rustamovning “Navoiyning badiiy mahorati” nomli ilmiy asari orqali “Xamsa” tarkibidagi bosh doston bo‘lmish “Hayrat ul-abror” dostonidan olingan misollar yordamida qofiya ilmi va uning ifodalanishiga doir ko‘plab ilmiy ma‘lumotlarni olishimiz mumkin. [5:44]. Shuningdek, A.Hojiahmedovning “Navoiy aruzi nafosati” nomli asarida ham qofiyaning dostonlarda qo‘llanilishi yuzasidan qimmatli manbalar keltirilgan. [7:25].

Poetika ilmi XI asrdan ilmiy adab, ya‘ni adabiy ilmlar tizginida faoliyat yuritgan. Mahmud Zamahshariy ham “*Aruzi Qistos*” asarida adabiy ilmlar haqida o‘zining qarashlarini keltiradi. Mazkur istiloh yuzasidan bildirilgan nazariy qarashlar *ilmi qofiya* deb ataluvchi maxsus fanda tadqiq etilgan. Muhammad G‘iyosuddin o‘zining “*G‘iyos ul-lug‘ot*” asarida ilmlarning 12 ta turini keltirib o‘tadi. Mazkur raqamlar ostida qofiya ham alohida ilm sifatida keltiriladi.

Biz tadqiq etayotgan Alisher Navoiyning “Xamsa” dostoni tarkibiga kiruvchi “*Layli va Majnun*” dostonida ham bu qofiya harflari ishtirokida turli qofiya shakllari hosil qilinganligining guvohi bo‘lamiz. Xususan, “*Layli va Majnun*” dostonida 2-bob munojot deb nomlangan. Mazkur boblardagi qo‘shimchadan so‘ng qo‘llaniluvchi qofiya harflarining miqdoriga quyidagi jadval orqali baho beramiz:

“Layli va Majnun” dostoni
2-bob

T/r	Qofiya turi	Raviy	Vaslli	Xurujli	Mazidli	Noyirali
1	<i>Mujarrad</i>	14	1	4	5	
2	<i>Murdaf</i>	7	3	4	2	
3	<i>Muqayyad</i>	1				
4	<i>Muassas</i>	1				2
	Jami	23	4	8	7	2

Jadvalda ko‘rib turganimizdek, mujarrad va murdaf qofiyalar va ulardan so‘ng keluvchi qofiya harflari – vasl, xuruj, mazid, noyira kabi turlar yetakchilik qilgan va munojotning katta qismini egallagan. Muqayyad va muassas turlari esa dostonning ayrim o‘rinlaridagina uchraydi. Lekin bu miqdor mazkur qofiya turlari qo‘llanilmagan degani emas, chunki bu qofiyalar dostonida katta hajmni egallamaydi. Bu miqdorning o‘zi ham qofiyaning mazkur turi munojotlarda unumli qo‘llanilganligidan dalolatdir.

Shuningdek, badiiy adabiyotimizda mutlaq qofiyaning 28 turi haqida fikr yuritiladi. Biz ular-dan ayrimlarini ko‘rib chiqamiz. Ular quyidagilar:

1. Mutlaqi mujarrad qofiya:

El qoni ayoqlaring hinosi

Kim, jonim ayog‘laring fidosi [3:100].

2. Ta'sisli mutlaq qofiya:

*Mendek ne uchun malolating bor,
De, tengri uchun ne holating bor?* [3:169].

3. Ta'sis va daxlli mutlaq qofiya:

*Bars otlamog'ing malolatidin,
Bog'lab ko'zini xijolatidin* [3:181].

4. Ridfi asliyli mutlaq qofiya:

*Nasrin debon el kafing makonin,
Parvin deb ulus izing nishonin* [3:181].

Biz mazkur tur bo'yicha barcha misollarni keltirmaganligimizning boisi, ular yuqorida ta'kidlagan ma'lumotlarimiz va baytlarimizdan ayrim qofiya harflarining joylashishiga qarab o'zgaradi va deyarli farq qilmaydi. Shuning uchun ularning asosiylarini berishga harakat qildik. Navoiy ijodidagi qofiya shakllarining naqadar rang-barang ekanligini misollar orqali asoslash mumkin. Lekin qofiyaning faqatgina shakliy go'zalligi ijodkor salohiyatini belgilab beruvchi vosita emas, albatta. Qofiya shunday yaratilishi kerakki, natijada, u baytning ma'noviy va shakliy jihatiga putur yetkazmasin. Bu o'z davrida qofiyaning zaruriy talablaridan sanalgan. Biz ishonch bilan aytishimiz mumkinki, Navoiy qofiyada qo'llagan so'z o'rniga boshqa bir so'z olib kelib joylay olmaymiz, chunki adib qo'llagan qofiyadosh so'zlar nafaqat shaklan yetuk, balki mazmunan ham komillikka ega deb aytishimiz mumkin. Qofiya shoirga qaysi so'zni qo'llashini majburlab singdirmaydi, balki o'z o'zidan yangi-yangi ma'nolar akslanaveradi. Dostonlar tarkibida ham qofiyaning mazkur jihatlari o'quvchi e'tiborini o'ziga tortadi, uni musiqiy ohanglar ichiga chorlaganday bo'ladi.

Shuningdek, doston tarkibida shunday o'rinlar borki, qofiyadagi so'zlarning hammasi, til qoidalarini ham, uslub talabini ham, hikoya mazmunini ham o'zida akslantira oladi.

Navoiyning "Xamsa" dostonlaridagi mahorati uning biz avvalgi bobda ta'kidlagan qofiya turlarini puxta bilishi va ularni shunday ketma-ketlikda joylashtirishi, natijada har bir doston qofiya, vazn, radif uyg'unligida ajoyib musiqiylikni hosil qilishi oraqali ham izohlanishi mumkin. Biz dostonlarni o'qish davomida ohangdagi bir xillikni umuman uchratmaymiz. Sababiki, qofiyaning to'rt turi har baytda shunday joylashadiki, ohang g'alizligi bu yerda chekinadi va baytlarning yoqimli ohangi paydo bo'ladi. "Layli va Majnun" dostonidan olingan quyidagi parchada ham so'zlarni takrorlash orqali Majnun ruhii holati, qalb iztiroblari ochib berilgan. Baytlar bir-biri bilan qofiya, vazn mutanosibligiga erishgan:

*Yo'q, yo'qki, emastur itlik anda,
Itlik manga xatm erur jahonda.
It men, men, ulusqa or men, men,
Boshdin ayog'i figor men, men!* [3. 184]

Yuqorida keltirilgan baytimizning har ikkisida ham ridfli qofiya turidan samarali foydalanilgan bo'lib, so'zlar takrori baytda ifodalanishi lozim bo'lgan har bir ruhiy kayfiyat, iztirob, mahzunlik holatini tasvirlash unsuri bo'lib xizmat qilgan.

"Layli va Majnun" dostonida esa Layli va Majnun vafoti munosabati bilan xazon faslidagi bo'ston tasvirini tahlilga tortmoqchimiz:

1. Vaslli ridfi mutlaq qofiya:

*Chun etti xazon yelning ohi,
Bo'ston chiroyni qildi nohiy.*

2. Mujarradi muqayyad qofiya:

*Yaproq yuzi bo'ldi barcha soriq,
Oyin magar o'ldi sorig' og'riq.*

3. Xurujli ridfi mutlaq qofiya:

*Har bargki, xastavor yotti,
Yer bistarida ayog' uzotti...*

4. Mujarradi muqayyad qofiya: (ham radifli)

*Titratmaga qo'ydi yuz shajar ham,
Uy kunjiga chekti yuk samar ham.*

5. Ridfi muqayyad qofiya:

*Sarsar solibon chang'a toroj,
Bo'ston elin ayladi yalang'och [3. 265].*

“Xamsa”da tashxis san’atining qo’llanishi, masnaviy shakli va epik tasvirning imkoniyatlari bilan bog‘liq holda, ancha keng va o‘ziga xos xususiyatga ega. Shuni aytish mumkinki, Alisher Navoiy tabiatning muayyan paytdagi holatini qahramonlar ruhiy olami bilan bog‘lab tasvirlar ekan, har bir muhim detalni nazardan chetda qoldirmaydi, har bir predmetga, shaklga alohida ahamiyat beradi. Bitta badiiy tafsil – ramziy belgi yoki xususiyatni har jihatdan izchil tasvirlab, musalsal (zanjirli) tashxis san’atini vujudga keltiradi.

Bu parchada ham murdof qofiya yetakchilik qiladi. Tabiat tasvirini gavdalandirishda shoirga aynan murdof qofiyaning ohangi, kayfiyat berishi asos qilib olingan. Murdof qofiya bilan hamisha yonma-yon yuruvchi mujarrad qofiya ham baytlarning shakliy va mazmuniy go‘zalligini yaratishda asosiy vazifa bajargan. Tabiat – peyzaj tasvirlarida muassas va qaydli qofiya turlarini deyarli uchratmaymiz. Bizningcha, bu qofiya turlari, lirik qahramon kayfiyati va holatini izohlashda shoirga ko‘proq qo‘l kelsa kerak. Chunki biz bu kabi mulohazalarni avvalgi boblarda chiqargan xulosalarimiz misolida keltirdik.

Tashxis san’ati ramziy tasvirning yorqin ko‘rinishlaridan bo‘lib, shoirdagi mushohada quvvati va poetik mahoratning yuksakligini ko‘rsatadi.

Aytishimiz mumkinki, qofiya turlari va badiiy san’atlar uyg‘unlikda dostonning yuksak mahorat bilan yaratilishiga zamin hozirlagan. Qofiya shoir qalbiga aynan ma’lum bir so‘zni yozishga majbur qilmagan. Yuqoridagi baytda ham tabiat tasviri zo‘rma-zo‘raki qofiya asosida yaratilmagan. Qofiya ham, badiiy san’at ham, vazn ham birgalikda shoir shuurida quyilib kelayotgan satrlar silsilasini hosil qilgan. Bu kabi poetik unsurlarining barchasi dostonning ham shakily ham mazmuniy go‘zalligini ta’minlashga birdek yordam bergan.

“Layli va Majnun” dostonidan olingan quyidagi parchaga e’tiborimizni qaratamiz:

*Sham'i-yu, ne sham', chashmai nur,
Nurki yomon ko'z olidin dur.
Naxli-yu, ne naxl, sarvi ozod,
Sarvi-yu, ne sarv rashki shamshod [3. 67].*

Navoiy Layli portreti chizgilarini berar ekan, ruju’, tanosib san’atlariga murojaat qiladi. Laylini ta’rifini keltirar ekan, birinchi misrada berilgan ta’rifga qoniqmay, keyingi misrada undan ham ta’sirchanroq ta’riflarni keltirishga harakat qiladi. Misradan misraga o‘tayotgan fikrlar Layli portret chizgilarini o‘quvchi ko‘z oldida uni yanada oydin gavdalandirishga xizmat qilgan.

“Layli va Majnun” dostoni ishqiy mavzudagi doston bo‘lganligi bois murdof qofiya turi asosiy o‘rinni egallaydi. Mazkur qofiyaning ridfi asliy turi “Layli Majnun” dostonida katta qismni egallashini aniqladik. Chunki mazkur dostonida ruhiyat tasviri, Layli va Majnun portret chizgiz-

lari asosiy o‘rin egallaydi va o‘z o‘rnida ridfi asliy qofiya turi bu tasvirlarni ifodlashda shoirga ko‘mak beradi. Mazkur qofiya turi doston baytlarining ohangdorligiga va aynan yozuvchi ifodalamoqchi bo‘lgan g‘oyaning ustuvor shaklda ifodalanishga xizmat qilgan. Bu esa o‘z navbatida ruhiyat tasviri va ijodkor g‘oyasining hamohangligiga xissa qo‘shgan.

“Layli va Majnun” dostonida qo‘llanilish jihatidan mujarrad qofiya ikkinchi o‘rinda turadi. Qofiya ilmiga ko‘ra mujarrad qofiya ham o‘z navbatida ikki xil ko‘rinishga ega, ya‘ni cho‘ziq unli bilan ifodalanuvchi raviy hamda tavjihli raviy. “Layli va Majnun” dostonida cho‘ziq unli bilan ifodalanuvchi mujarrad qofiya turi asosiy o‘rinni egallaydi. Bu holatning sababi muallif g‘oyasi bilan bog‘liq. Chunki Majnun majzubi solik sifatida keltirilgan. Majnun Navoiyning ta‘biri bilan aytganda, ustozi ishq bo‘lgan solik sifatida ishq haqiqiyga yetishadi. Shu ma’noda mujarrad qofiyaning tavjih turi voqealarni bayon qilishda muhim o‘rin tutadi. Bunday qofiyalar ko‘proq ko‘makchi fe‘llar tarkibida uchraydi. Cho‘ziq unli bilan ifodalanuvchi mujarrad qofiyada esa misraning mazkur unli bilan yakunlanishidagi ohangning ta’sirli chiqishiga olib kelgan va bu o‘z o‘rnida mazkur qofiyaning yetakchiligini ta’minlagan.

Mazkur dostonida she’riy san’atlarning bir qanchasidan mahorat bilan foydalanganligining guvohi bo‘ldik. Shu bilan birgalikda “Layli va Majnun” dostonida tarsi’ san’atining ustunligi mazkur san’at ohangning ta’sirchan chiqishiga olib kelgan va bu san’at ko‘proq Majnunning Ka’bani ziyorat qilishga borgani bilan bog‘liq munojotida ko‘rinadi. Majnun ruhiyat tasviri va umuman dostonning ruhiy va badiiy manzarasini ifodalashda ushbu she’riy san’at yetakchilik qilganini kuzatishimiz mumkin.

Navoiy ijodida har bir unurning o‘ziga xos o‘rni bo‘lgani kabi qofiya ham uning ifodalamoqchi bo‘lgan fikrini ma’lum ma’noda o‘zida mujassamlashtiradi. Shuningdek, qofiya ritmik muvozanatni vujudga keltirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Qofiyani chuqurroq o‘rganish davomida ijodkorning ifodalamoqchi bo‘lgan maqsadlarini teranroq anglashimiz mumkin.

Biz yuqorida “Layli va Majnun” dostonidan olingan ayrim boblarning qofiya tizimi va uning doston baytida tutgan o‘rni yuzasidan ayrim kuzatishlar olib bordik. Shuningdek, dostonida yetakchilik qilgan qofiya turlari va eng kam qo‘llangan qofiyalar haqida ham to‘xtalib o‘tdik. Mazkur ma’lumotlarga tayangan holda aytishimiz mumkinki, Navoiy ijodida qo‘llangan badiiy san’at bo‘ladimi, vaznmi, qofiyami barcha badiiy unsurlar yaratilayotgan asar uchun tom ma’noda mos va ular yozuvchining badiiy imkoniyatlarini ifodalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурахмон Жомий. *Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова.* – Тошкент: TAMADDUN, 2014.
2. Алишер Навоий. *Лайли ва Мажнун. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик.* – Тошкент: Фафур Фулом, 2011.
3. Alisher Navoiy. *Layli va Majnun.* – Toshkent: Tamaddun, 2021.
4. Акбарова М. Алишер Навоий газалларида қофия: Филол. фан. номз. дис. ... автореф. – Тошкент, 1997.
5. Рустамов А. *Навоийнинг бадий маҳорати.* – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979.
6. Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадий уйғунлиги. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2011.
7. Ҳоҷиаҳмедов А. *Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия.* – Тошкент: Шарқ, 1998.
8. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. *Navoiyshunoslik.* – Toshkent: TAMADDUN, 2018.